

Munkásélet, lakásviszonyok a 19–20. században

Életmód és hagyomány

A munkásság „vasszínű égbolt alatt”, egyforma házakból épült telepeken élte életét. Dél előtt az éjszakás műszak fátalmát próbálta kialudni. Műszakváltáskor – az 1930-as évek óta naponta háromszor – hosszú sorokban özönlött ki a nép a gyárból. A közeli telepekre gyalogosan, a távolabbiakra – az 1920-as évektől – kerékpáros csoportokban igyekeztek.

Bejárás gyalog, kerékpárral, busszal

Az üzemek kisebb-nagyobb körzetek gravitációs, közlekedési és kommunikációs csomópontjaivá váltak. Hozzájuk igazodott a 20. századi tömegközlekedés, a napi munkába járók életének ritmusa, egész időgazdálkodása.

A bejárás az 1850 és 1930 közötti évtizedekben *gyalogosan* történt erdei ösvényeken, hegyen-völgyön át. Átlagosan 8–10 km utat tettek meg naponta kétszer, azaz 3–4 órát töltöttek el a bejárással. Télen a gyalogos bejárás szüneteltették, kvártélyt béreltek vagy barakklakók lettek az üzem közelében. Léteztek azonban a gyalogos ingázásban nagyobb távolságok is az imént

említettéknél. Pl. Hevesaranyosról az 1920 és 1948 közötti években 15 km-t gyalogoltak Borsodnádásra, ahonnan ipari „kisvasúttal” utaztak tovább Ózdra. Naponta 30 km-t tettek meg gyalogosan, ami 6 órát vett el tőlük a napi 12 órás munkaidőn túl.

Az 1920–1930-as években sok bejáró munkás vásárolt *kerékpárt*, de azt az erdei ösvényeken kevésbé tudta kihasználni; az akkoriban kiépülő makadám kövezésű országutakon pedig jóval nagyobb volt a távolság a falvak és az ipari munkahelyek között. Ózd környékén 1948–1949-ben jelentek meg az első *teherautók* a munkásszállításban. Lócsákat szereltek a platójukra és ponyvát feszítettek ki föléjük. Az első járműveket a bejáró munkások saját pénzükből vásárolták és szövetkezeti formában üzemeltették. Az 1950-es években a MÁVAUT egyajtós munkásjáratokat, ún. *fakaruszokat* indított. Ezek első szériája ablak nélküli, második változata ablakos, de minden kényelmet nélkülöző jármű volt. Az ún. polgári járatok megszervezése Ikarusz buszokkal csupán az 1960-as évek végén következett be.

Karám, barakk, kolónia

A gyáripar fejlődése mindenütt maga után vonta az ipari település kialakulását. Ezek a 19. század második felében épült lakótelepek sem a korábbi falvakhoz, sem a feudális kori bányavárosokhoz nem hasonlítottak. Ezeket a vállalati telepeket *kolóniának*, majd *gyarmatnak*, *munkásgyarmatnak* nevezték. Léteztek *bányakolóniák*, *gyári kolóniák*, *MÁV-kolóniák* stb. Lakói nem tulajdonosai, hanem bérlői voltak az egyformára épült házaknak, s bérlők is csak addig lehettek, amíg a vállalat alkalmazásában álltak. Szénmedencékben előfordult, hogy a bányák hamar kimerültek, az üzemek elköltöztek, s a régi kolóniákra a nyugdíjas bányászokat költöztették (pl. Salgótarján vidékén). Gömörből, Szepesből és a Garam vidékéről a nógrádi, borsodi iparvidékre költöző családok saját ősi házaikat hagyták el, s költöztek át a vállalati kolóniákra.

Átmeneti szállástípus volt a *barakk*nak nevezett munkáslaktanya. Kizárólag a munkavállaló férfiak számára épült. Bányanyitás, új üzemek építése, megindítása idején a munkások zöme barakkban élt. Az idenymunkásként alkalmazott építők és bányászok, ill. a heti ingázásra berendezkedő gyári munkások többsége barakklakó volt az 1845–1945 közötti száz esztendő folyamán, sőt az erőltetett iparosítás évtizedeiben is. A barakk olyan tömegszállás volt, ahol a lakók egy-egy fekvőhelyre s a ládájuk elhelyezésére számíhattak. Előfordult, hogy ketten használtak egy fekvőhelyet (szalmazsákos pricceset, ké-

A gánti bányászkolónia épületei délkelet felől, 1928

MNM Történelmi Fényképtár

19. századi munkásbarakkból kialakított lakóház. Diósgyőr, 1996

A szerző felvétele

sőbb vaságyat), s műszakonként váltották egymást az alvásban. Minden lakó ládjában tárolta a kenyeret, szalonnát, hagymát, burgonyát, némi szárasztészta és főzőedényeit, evőeszközöket. Komfortosabb barakkokban kecskelábú asztalok, fenyődeszkából összeütött padok, lócák, sőt fűtésre és főzésre szolgáló tűzhelyek, vaskályhák vagy sparheltek is voltak. Mosakodásra dongás fadézsza, majd bádoglávór szolgált. Az ivóvizet *csobánban*, *csobolyóban*, az 1880-as évektől fogva pedig már inkább *bádogkanákban* vagy *kupában* tárolták.

A barakk (régiesen *gyarmatház*) építéséről a vállalat gondoskodott. Fontos fejlődési fokozatot testesít meg a korábbi kunyhókhoz (*karámokhoz*, *krámokhoz*) viszonyítva, ugyanis a 20. század elejéig léteztek a munkások (pl. bányászok, szénégetők, favágók) által épített, a munkahelyhez közeli szállások is. Ilyen volt a torockói bányászok *karámja*, a gömői és szepesi munkások *krámja*. A Salgótarján környékére Liptóól lejáró bányászok az 1860–1880-as években szintén *krámot* építettek maguknak. Így nevezték a hátával a hegy oldalába simuló, félig földbe vágott, tetéjén gyepvel fedett kunyhót, amelyben elfért négy-öt fekhely és egy tűzhely.

Élet a barakkban

A barakklakó munkások munkából megtérve főzéssel, étkezéssel, tisztálkodással és alvással töltötték idejüket. Szórakozást jelentett az ivás és a kártya. Itták a hazai szilvóriumot meg a telepi boltban vásárolt gabonapálinkát. Egy barakklakó Egercehin – ahol az 1940-es évek elején épültek fel a barakkok és munkásházak – így emlékezett vissza az 1920-as években megélt napjairól: „Egy szobában laktunk négyen, a padló földes volt. Kaptunk 1 lavórt, 1 vödört, 1 szalmazsákot, pokrócot és 1 pár-

Karám (bányász kunyhó) a Kerepesi-táró bejárata előtt. Csetnek (Gömör-Kishont vármegye), 1900 körül

nát. Lepedő nem volt. Kantinban étkezünk, fizetéskor levonták.” A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. Zsil-völgyi „gyarmatain” a nőtlen bányászok *kaszárnyáikban* laktak 1900 tájékán. A 10 × 5 m alaprajzú terem közepén állt a tűzhely, melyen a munkások által fizetett szakácsnő főzött tucatszám embernek. Petrozsényről 1904-ben írták, hogy „a lakás istállónak is beillik: 10 m hosszú minden ház, s ebben négy családnak kell lakni...”

Később egyes vállalatok a barakkokból családoknak szolgáló szükség-lakásokat alakítottak ki. Ezekhez egy-egy szoba és éléskamra tartozott, továbbá 2–4 lakásonként egy közös konyha. Hasonlítottak a majorsági béresek lakásaihoz. Szabó Zoltán leírása szerint: „Ezek a nyomorult telepeken a ház, a barakk mindig erősebb, mint az ember. Lakóit legyőzi a mosakodás nehézsége, az emberi élet lehetetlensége, s végül kopottak, pállottak lesznek, mint maga a ház.”

Az ózdi hengergyár lát képe a munkásteleppel, 1896

Kolóniaépítés

Munkáskolóniák építése az 1860-as évektől követhető nyomon a bányászat és a kohászat kialakuló új központjaiban. A 19. század második felében és a 20. század első évtizedeiben épült munkáslakások között nagy minőségi különbség mutatkozott. Ózd határában 1863-ban a Karu dülőben létesült az első tizenkét munkásház, majd 1872-ben közvetlenül a vasgyár tövében épült fel a *Régi kolónia*. Borsodnádason szintén az 1870-es években született

a 20 egyforma házból álló *Porosz kolónia*. A legrégebbi kolóniákat a zsúfoltság és az építészeti igénytelenség jellemezte. Földszintes, hosszú épületeik terméskőből vagy vályogból épültek, fedelüket bádoglemez borította. Zagyvapálfalván 10 régi ház sorakozott a régi telepen, mindegyikben volt 20 szoba-konyhas lakás. „A házak mögött disznóólak és reterátók sorakoznak, düledező, szálkás deszkáikat a füst festette meg. A lakásokban nagycsaládok élnek egymás hegyén-hátán” – írta rólu k Szabó Zoltán. Ezen a színvonalon álltak az 1880-as években Ózdon épült munkástelepek is (*Rendetlen kolónia*, *Vasköz*, *Fürdősor*). A régi telepen se vízvezeték, se szennyecatorna nem épült, a szennylé a házakat és az apró kerteket, disznóólakat egymástól elválasztó 5-6 méter széles, udvarnak és közlekedő útnak egyaránt szolgáló szabad térségen ázott árokba szivárgott és onnan párolgott el.

A dorogi és tatabányai szénmedencében az 1890-es években kezdtek „munkásgyarmatokat” építeni. A szoba-konyha-kamrás munkáslakások alapterülete mindkét körzetben kb. 35 m² volt. Dorogon négy munkáslakásból állt egy lakóház. Tatabányán a házak többsége 6-6 család számára épült. Ugyanott három munkáslakásra jutott egy közös árnyékszék. Az ivóvizet 1907-ig fűrt kerek kutakból nyerték, s csak a tífuszjárvány után épített a

bányatársulat vezetékes víz-hálózatot utcai nyomós kuttakkal.

A Rimamurányi Rt. üzemhelyein is nagy lakásépítések kezdődtek az 1890- es években. Ózdon az 1892-ben épült *Új kolónián* arra törekedtek, hogy „minden család egymástól tökéletesen elszigetelve élhessen”. A munkáslakások többségéhez tartozott egy 20 m²-es szoba, egy 12 m²-es konyha s egy többnyire 8 m²-es kamra is. A legtöbb lakáshoz kapcsolódott sertésól s egy kicsinyke kert. A vállalat az új kolóniától elkülönítve építette meg az ott lakók 60 ólas sertéstelepét, hogy szakítson a korábbi telepek egészségtelen építésmódjával. 1906-ban az ózdi kolóniák 383 munkáslakásában 2058 lélek lakott. A gyári lakótelepeket az e célra alkalmazott *lakásmester* közvetlen felügyelete alá helyezték, s a kolóniákra vezető utakat sorompókkal zárták le a külső forgalom elől. Előírás szerint a *térmester* vagy lakásmester ügyelt „a rend, tisztaság és közrend fenntartására, a folyó javításokat végezteti, egyébként pedig minden fontosabb dologról a gyári hivatalfőnököknek jelentést tesz”. A kerítéssel védett gyári lakótelepekről a munkások nem mehettek ki vásárlási céllal. A be- és kijárás csak a telepgondnok által kiállított *paszturnával* (járatlevéllel) volt lehetséges.

Munkáslakások Budapesten és vidéken

Az 1880–1890-es években a budapesti munkások zöme a vidékieknél is rosszabb lakásviszonyok között élt. 1883-ban Budapest polgármestere mutatott rá, hogy mintegy 30 ezer ember lakik egészségtelen pincelakásokban, hogy a munkáslakások bérei aránytalanul magasak, s a munkások nem képesek az uzoralakbért megfizetni. Élelmes vállalkozók egész házakat béreltek ki „munkáslakás” céljából, s rövid idő alatt meggazdagodtak a „szemérmetlen módon megemelt lakbérekből”. A Rimamurányi Rt. telepein az 1900 és 1940 közötti években a munkások lakbért nem fizettek, s a tüzelőhöz is kedvezményesen jutottak hozzá. Fizeté-

Közép-mecseki munkáslakások, 1936–1938

sükből vont le a vállalat 2–4%-ot lakbér, kert- és földbérlet címén, ill. a telepek takarításáért, a vezetékes ivóvízért, s a község házhoz fuvarozásáért. Ezek a kedvezmények tetemes anyagi előnyt jelentettek számukra a telepeken kívül szorultakkal szemben vagy a fővárosi munkásokkal összehasonlítva. Hiszen Budapesten az 1930-as években a munkáslakások 60%-ában nem volt vízvezeték, 78,5%-ában nem volt WC, és 50%-ába a villanyt sem vezették be. Nem csoda, hogy a magyar főváros Európa nagyvárosai között első helyen állt a tbc elterjedésében és második helyen a halálozási arányszámban.

Vállalati munkáslakások Budapesten is épültek. A MÁVAG 1909-ben 648 lakásos kolóniát épített a X. kerületben. Húsz kivételével a lakások mind egyszoba-konyhásak. A kolónia népessége 1910-en már elérte a 3000 főt. 1906-ban a MÁV is 750 „munkáslakóházat” mondhatott magáénak. Az államvasutak diósgyőri vasgyára már a 19. század végén 350–400 egyszoba-konyhás munkáslakással rendelkezett. Resicán, Aninán ennél is több vállalati lakást épített és tartott fenn a MÁV. Egy 1901-ben készült országos statisztika szerint 2642 gyártelep közül 1246 (47%) munkáslakásokkal is rendelkezett a családos munkások számára.

1908-ban Budapesten nagyszabású, több ütemben megvalósuló állami munkáslakás-építő akció indult. 1910-ben a *Wekerle-telepen* már átadtak 1279 kislakást és a következő években még kb. 2000-et. A kisebb üzemek építkezéseire példa az óbudai gázgyár munkás- és tisztviselőtelepének felépítése és átadása 1914-ben. A munkás-

kolóniához 109 lakás tartozott, s közülük 78 volt két-szobás.

A munkáslakások sajátos típusa volt a *szövetkezeti* lakás. Ózdon és a „Rima” több telephelyén (Zólyom, Korompa, Salgótarján, Borsodnádásd) 1898-ban alakult meg a munkások első házépítő szövetkezete. Kétszobás, fürdőszobás családi házakat építettek, amelyekhez nagy kert tartozott. Lakóik egyszerűen kispolgári kényelembe csöppentek.

Ózdon és környékén az 1920-as évek elején is folytatódott a színvonalas, már-már üdülőtelepre emlékeztető munkáskolóniák építése. Farkaslyukon a borsodi iparvidék legszebb bányásztelepe épült fel, s szemrevaló, szecessziós stílusban épült a *Velence-telep*, ahol padlásszobák szolgálták a munkások pihenését, elkülönülését a családtól. Hasonló színvonalú telepek voltak Ózdon a *Kis-Amerika*, a *Nagy-Amerika*, a *Hosszú-sor*; villákból állt a *Tiszti-sor*.

A telepiak élete

A bányák, gyárak közelében épült kolóniák népe se nem városi, se nem falusi, hanem sajátos „telepi életformát” alakított ki. Minden kolónia egy-egy önálló, zárt világ, amelyet a II. világháború végéig kerítés és sorompó választott el a falusi környezettől. A telepiak a falvak népével nem keveredtek, egymás életét kevésbé ismerték. Sokszor került sor verekedésre, véres összeütközésre közöttük (pl. sorozás, búcsú, futballmeccs alkalmával). Gyakran összetűztek egymással a telepi és a falusi gyermekcsapatok is. A telepeken minden család a férfiak fizetéséből élt, s a vállalati élelemtárhoz kapcsolódott. Hétközben a hosszú munkanapok kitöltötték a férfiak idejét, a bányászok még a napot is ritkán látták. Esténként a munkások többsége eljárt otthonról, a szűk és túlságosan népes lakásból. Legtöbbjük hétköznapi szórakozása a kocsmázás, pálinkázás, kártyázás volt. Vasárnaponként kugliztak, söröztek. Nyáron gyakran szórakoztatta a telepek népét térszene, a kuglizóban játszó bányászzenekar. Olykor egy-egy hordó

sört gurítottak ki a közeli erdőszélre, amit ott népes társaságban ittak meg. A sörözéshez rendszerint szalonna- vagy pecsenyesütés kapcsolódott. A telepi élet zártsága, szűk mozgástere is hozzájárult az alkoholizmus terjedéséhez.

A kolonizált munkások életformájának alakítására, erkölcsi nevelésére és műveltségének emelésére a legtöbb helyen egyaránt törekedtek a vállalatok, az egyházak és a szakszervezetek. Az 1880 és 1910 között épült munkástelepeken vállalati segítséggel létesültek templomok s iskolák, a legtöbb telepen sportpályák és kultúrotthonok épültek, olvasóköri és különféle egyesületek szerveződtek. A vállalati vezetés lojális alattvalót, a munkásmozgalom öntudatos osztályharcost, az egyház istenfélő keresztényt kívánt nevelni a munkásból.

Az üzemek tövébe és a kolóniákra hordták a környező falvak parasztasszonyai a tojást, a zöldségfélét, a tejet, tejfölt, túrót. Számukra a munkástelepek olyan fogyasztópiacot jelentettek, mint más tájakon a városok.

Az 1890-es évek után épült kolóniákon, ill. a telep közvetlen közelében már konyhakerteket is kialakítottak. Ezeket a telepi lakosok ellenszolgáltatás nélkül használhatták. Helyenként sertésólak, -hízaló telepek segítettek a telepi munkásokat családjuk ételmezésében.

Ennek ellenére a telepi ember alapjában véve „a piacról élt”, lakásából könnyen kitehető, kiszolgáltatott lény volt. A faluról bejáró, kétlaki munkás függetlenebbnek érezhette magát a telepénél. Élesen különbözött a két csoport gazdasági magatartása, ill. szemléletmódja is.

Kétlaki életforma

A kétlaki munkásság életrendjét részben a munkahely szabta meg, mert napi bejáróként ingázott falusi

Az újpesti munkásképző egyesület tagjai kiránduláson, 1900

lakóhelye és ipari munkahelye között. Műszak végeztével azonnal visszavetett falusivá: művelte apró parcelláit, kaszálni, aratni, kapálni járt. Családjá révén is szorosan kapcsolódott a falu életéhez, különösen az ünnepekhez. Kezdetben csak télen vállalt munkát a bányában, nyáron át pedig a földeken dolgozott. Fizetett szabadságát is aratással, summássággal hasznosította. A telepi szakmunkások és a „tiszték” szemében a falusi munkás így afféle lenézett és silányabb emberfajta, bizonyos mértékig ügyetlen, „buta paraszt” volt.

Ugyanakkor a falusi munkás a telepít nézte le, s magát tartotta többre, hiszen többnyire a saját házában lakott, s nem volt ráutalva a vállalati élelemtárra. Ételme java részét megtermelte magának. Értékrendjében az önálló földműves gazda messze megelőzte

A lemezgyári kolónia részlete disznóólakkal, fáskamrákkal. Borsodnádásd, 1996

a telepi szakmunkást. A kétlaki munkás a bér munkát és a telepi életformát egyaránt lenézte, s elutasította a „mának élő”, a fizetést felélő fogyasztói magatartást. Salgótarján vidékén a falusi munkás nem fogadta el a vizes, sáros, rossz munkahelyet a bányában sem. Kikövetelte magának a jobb helyet, mert kevésbé függött a vállalattól, mint a telepi munkások.

A kétlaki munkásnak nem volt cseppnyi szabadideje sem. Nem lépett be egyesületekbe, olvasóköribe, szakszervezetbe.

Az olvasás, a művelődés, a sport haszontalan időpazarlás volt a szemében, ami a saját ház felépítésében, az anyagi gyarapodásban gátolta volna. Állandóan a munka szorító nyomáskényszere alatt élt. Kikapcsolódása és pihenése az ünnepnapokra korlátozódott. Kedvét, örömét a falusi társadalom hagyományos szokásaiban, szórakozásaiban lelta (farsangi ivó, húsvéti locsolkodás, lakodalom, szüreti felvonulás, torkos búcsú stb.).

Elszakadása a tradicionális falusi társadalomtól hosszan tartó folyamat volt, amit jelez asszonyainak „kivetkőzése” a helyi népviseletből. A telepi életformához hasonulni nem tudott s nem is akart, a valódi városoktól pedig távol élt, ezért polgárosodása általában véve lassan haladt.

A telepített munkásréteg követte a szénbányászat „vándorlását” az új telepekre, ezzel szemben a parasztházakban élő, kétlaki munkás ragaszkodott falujához és vagy visszatért a földműveléshez, vagy másik ipari munkahelyet keresett magának, ha a közeli bánya kimerült. Álma nem a jobb állás volt az üzemből, hanem a több föld szülőhelye határában.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Részlet a szerző 2007-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelentetett *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században* című monográfiájából. (A szerk.)